

*О.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК В УКРАЇНІ

За умов, коли інституціональні перетворення перехідних суспільств часто набувають характеру амбівалентності, спрямованість розвитку публічної сфери та перспективи формування громадянського суспільства багато в чому залежать від поведінкової суб'єктності активних громадян. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути пов'язана з поширеністю систематичних, відтворюваних і постійних громадсько-політичних дій різних соціальних суб'єктів. Йдеться про громадянсько-політичні практики, які розглядаються як багатовимірне явище, сукупність дій, які під впливом різних детермінант зароджуються, усталюються і поступово заповнюють простір публічної сфери. Ці практики стають способами реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру. За умов, коли традиційні, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, активні соціальні суб'єкти, володіючи необхідними ресурсами й навичками, шукають нові зразки громадянської поведінки, серед яких через селекцію виокремлюються найефективніші й, отже, спроможні стати визначальними у створенні нових політичних структур. Відтак, громадсько-політичні практики в перехідному суспільстві стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, збільшуючи шанси у стратифікаційному суперництві та спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації. Крім цього, через громадсько-політичні практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження.

Розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми громадсько-політичних практик, які залежать від традицій політичної участі. До конвенціональних форм можна віднести достатньо рутинну поведінку, здійснювану через інституціональні канали і прийнятну для панівної в суспільстві політичної культури. Традиційні практики демонструють або підтримку політичного режиму, або прагнення змінити політику режиму чи вплинути на неї.

Водночас неконвенціональна практика пов'язана переважно із протестною поведінкою. До неконвенціональних форм громадсько-політичних практик, включно з насильницькими, вдаються тоді, коли традиційні форми з різних причин стають недоступними або ж не мають бажаного результату. Відносно нетрадиційна чи незвичайна політична поведінка кидає виклик установленим інститутам і доміантним нормам або відкидає їх і таким чином справляє стресовий вплив на учасників та їхніх опонентів. Різні форми нетрадиційної політичної поведінки використовуються для одержання соціальних вигод групами, яким бракує ресурсів. Однак вони діють переважно в рамках наявної системи. Незважаючи на те, що неконвенціональні форми є нормативно не санкціонованими, у певних політичних культурах, зокрема в американській, вони є цілком органічними, тобто суб'єкт, який змушений застосувати "неконвенціональні" форми, хоча й не убезпечений від критики, звинувачень чи навіть санкцій, все ж не стає злочинцем в очах громадськості. Водночас у більшості демократичних суспільств законні демонстрації, які належать до неконвенціональних форм громадянської активності, стали буденним явищем.

Дослідження громадсько-політичних практик вимагає фіксації здійснених поведінкових актів. Йдеться про дії, які відбулися у минулому і не залежать у момент опитування від настрою респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, котрі можуть вплинути на об'єктивність картини життя особистості. З погляду методоло-

гічного вивчення громадсько-політичних практик потребує порівняльних або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки окремих угруповань, які регулярно потрапляють до вибіркової сукупності.

Емпіричну базу утворюють результати трьох *загальнонаціональних репрезентативних омнібусів* “Громадська думка в Україні–2006”, “Громадська думка в Україні–2007” та “Громадська думка в Україні–2009”, моніторингового дослідження “Українське суспільство” за 2013 р., здійснюваних Інститутом соціології НАН України, та *загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” у березні 2011 р., до програми яких були включені авторські запитання.* Отже, результати п’яти обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл. 1).

Спалахи громадянської активності впродовж останніх двадцяти років вплинули на функціонування політичної сфери. Масові виступи 1989–1991 рр. сприяли демократизації та набуттю Україною державного суверенітету. Громадянська активізація в середині 2000-х років стала одним із чинників зміни влади, що пройшла не за сценарієм наступності. Порівнюючи результати досліджень, треба мати на увазі те, що після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 р., неминучим було зниження залученості населення до політичних заходів.

Привертає увагу те, що серед громадсько-політичних практик найбільш поширеними є переконування друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів. Політичні дискусії з найближчим оточенням є найпростішим та безпечним способом донести свою думку, оскільки соціальна взаємодія з цією категорією людей передбачає загалом адекватні реакції співрозмовника і слугує

Таблиця 1
Динаміка відповідей населення України на запитання
“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто
брали участь упродовж останніх 12 місяців?” (%)

	<i>Варіанти відповіді</i>	2006	2007	2009	2011	2013
<i>Конвенціональні практики</i>	Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	10,3	12,5
	Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	1,9	2,6
	Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3	1,5	2,6
	Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7	3,8	4,1
	Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–	–
	Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4	2,6	3,1
	Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,3	0,7
<i>Неконвенціональні практики</i>	Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4	2,0	3,1
	Не купував певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	0,9	2,9
	Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	3,1	2,8
	Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1
	Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,4	0,2
	Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,6	0,5
	Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,4	0,2
	Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	0,3	–
	Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	0,0	–
	Інше	0,7	0,7	0,1	0,9	0,2
	У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7	78,3	80,1
	ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ	35,3	20,1	16,3	17,6	20,2
	<i>Конвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>	<i>33,3</i>	<i>16,7</i>	<i>13,5</i>	<i>14,1</i>	<i>18,9</i>
	<i>Неконвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>	<i>17,2</i>	<i>10,1</i>	<i>8,7</i>	<i>7,0</i>	<i>6,9</i>

* Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

своєрідним первинним майданчиком для “відточення” власних громадянських здібностей. Після парламентських виборів 2006 р. політична активізація істотно знизилася: участь у переважній більшості конвенціональних форм громадсько-політичних заходів істотно зменшилася – майже удвічі. Втім, результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р. засвідчили невелике зростання майже по всіх позиціях конвенціональних громадсько-політичних практик.

Особливістю українського суспільства є те, що зниження показників конвенціональних форм громадсько-політичних практик не спричинило поширення неконвенціональних форм. Участь у неконвенціональних заходах також відчутно знизилася: 2006 р. – 17,2%; 2007 р. – 10,1%; 2009 р. – 8,7%; 2011 р. – 7,0%; 2013 р. – 6,9%. Аналізуючи динаміку неконвенціональних практик, потрібно взяти до уваги те, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 р., загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “*Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?*”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні–березні 2005 р., 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брало участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти результати другої (2005 р.), третьої (2007 р.), четвертої (2009 р.) та п’ятої (2011 р.) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми неконвенціональних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження – від 21,6% до 7,1%, 6,5% та 3,6% відповідно. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р., у санкціонованих мітингах або демонстраціях узяло участь 2,8% населення. Таким чином, різні дослідження засвідчили, що впродовж 2004–2013 рр. відбулося істотне зниження протестних практик.

Часто характер політичного розвитку країни за певних умов чи ситуацій залежить від активної верстви населення, коли майбутній розвиток виявляється не предметом

суспільного вибору більшості населення, а об'єктом примусового диктату тієї групи, інтереси і волю якої соціально-економічна та політична моделі майбутнього найбільшою мірою виражає. В історії існує багато прикладів, коли мобілізована невелика меншість може домінувати над гірше організованою більшістю. Усе це зумовлює зосередження уваги на об'єктивних діях громадян. Саме крізь призму настанов суб'єктів громадсько-політичних практик потрібно вивчати проблему інституціоналізації політичної сфери.

У нашому випадку потрібно орієнтуватися на суб'єктів, які виявляють громадянську активність. І хоча кількість суб'єктів-“активістів” невелика, проте значущою є їхня соціальна функція. “Активісти” не стільки є джерелом формування громадської думки щодо певної соціальної проблеми, скільки своєю активною позицією можуть функціонально впливати на схвалення чи спротив щодо неї. Саме “діяльнісна” функція “активістів” ставить питання про прогностичну вартість певної соціально-політичної проблеми. Тому позиція “активістів”, а саме їхні ціннісні орієнтації та соціальні настанови стосовно різних аспектів розвитку суспільства є змістовним показником можливого “наповнення” неінституціоналізованого соціального простору. Водночас підтримка лише пасивним населенням певних політичних кроків повинна стати для влади сигналом, що в разі політичного загострення розраховувати на активний суспільний захист цих кроків не варто.

У зв'язку з цим цікавим буде розподіл відповідей груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання, які відображають ставлення до певних сценаріїв соціально-культурного розвитку України (табл. 2).

Проголошення у 1989 р. української мови єдиною державною поклало початок поступовій інституціоналізації української державності. Такий курс не вимагав від російськомовного населення відмови від своєї рідної мови, а тільки мав за мету впровадити більш послідовне вивчення української мови у регіонах, де переважає російсь-

Таблиця 2

Розподіл відповідей груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання щодо проблем соціально-культурного розвитку України, 2013 р. (%)

	<i>Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?</i>		
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Важко сказати</i>
“Активісти”	28,7	58,1	13,2
“Пасивні”	38,6	46,9	14,5
<i>Загалом</i>	36,6	49,2	14,2
	<i>Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?</i>		
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Важко сказати</i>
“Активісти”	36,7	50,1	13,2
“Пасивні”	39,2	45,5	15,3
<i>Загалом</i>	38,6	46,4	15,0

комовне населення. Однак це викликало напруженість, хоча більш активних форм протесту не простежувалося. Ідея впровадження офіційної двомовності мотивується серед її прихильників не утисками на мовному ґрунті, а радше міркуваннями “підстрахування”. Власне, в українському політикумі достатньо політичних сил, які експлуатують цю тему. Активне пропагування цієї ідеї під час виборчих перегонів викликає напруженість у суспільстві. З одного боку, російська мова зберігає свій потужний потенціал завдяки значній кількості носіїв, сталій традиції, а також сучасному розвитку друкованих та електронних ЗМІ, а з другого – державний статус української надає їй перспективу поширення, оскільки володіння нею впливає на здатність виконувати професійні обов’язки в межах державної чи громадської діяльності, що є важливою умовою підвищення власного соціального статусу, а отже, зберігається своєрідний мовний баланс, що сприяє стабільності. Втім, за результатами двовимірного аналізу стає очевидним, що серед “активістів” більше половини тих, хто не підтримує надання російській статусу офіційної. Водночас серед “пасивних” також ви-

явилося дещо більше тих, хто також проти надання російській статусу офіційної, ніж прихильників цього кроку.

Аналогічний розподіл спостерігається і щодо доцільності впровадження подвійного громадянства. Цей, на перший погляд, привабливий крок має сумнівні перспективи з погляду збереження суверенітету України. За нетривалої історії існування України не достатньо сформована і національно-державна ідентичність населення. Тому наявність великої кількості населення з іншим громадянством дає змогу сусіднім державам втручатися у внутрішні справи під приводом “захисту співвітчизників”. Відтак не дивно, що до цієї неоднозначної ідеї половина “активістів” ставиться негативно. Серед пасивного населення також переважають противники впровадження подвійного громадянства.

Аналіз розподілу відповідей “активістів” і “пасивних” щодо зовнішньополітичних перспектив України дає змогу

Таблиця 3

Розподіл відповідей груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання щодо геополітичних перспектив України, 2013 р. (%)

	<i>Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?</i>		
	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Скоріше позитивно</i>
“Активісти”	37,2	18,7	44,1
“Пасивні”	26,4	23,4	50,3
<i>Загалом</i>	28,5	22,5	49,0
	<i>Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?</i>		
	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Скоріше позитивно</i>
“Активісти”	27,7	23,6	48,6
“Пасивні”	28,0	31,9	40,1
<i>Загалом</i>	28,0	30,3	41,7

побачити відмінності в оцінюванні основних можливих векторів інтеграції (табл. 3).

Серед “активістів” позитивніше сприймається перспектива вступу України в Європейський Союз, тоді як серед “пасивних” більшою популярністю користується ідея приєднання України до союзу Росії й Білорусі. Слід звернути увагу на те, що серед активістів 37,2% тих, хто негативно ставиться до приєднання нашої країни до східнослов’янського союзу. Тоді як серед пасивних кількість противників європейської інтеграції становить 28%, що переважає з кількістю противників цього геополітичного вектору серед активістів (27,7%). Таким чином, можна констатувати, що кроки української влади на європейську інтеграцію викличуть менший спротив громадськості, ніж просування в бік східнослов’янського вектору.

Громадсько-політичні практики різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику, що відбивається на спрямованості політичної інституціоналізації перехідного суспільства. Отже, виявлення інформації про ставлення суб’єктів громадсько-політичних практик щодо різних резонансних в українському суспільстві подій буде корисним для врахування владою при формуванні внутрішньої і зовнішньої політики. Принаймні, запропонований підхід може стати підґрунтям для продукування адекватного знання про закономірності функціонування перехідних суспільств.